

TARİH

XXI. yüzyıla girilen bir dönemde Afrika tarihine dair kaynaklar tam olarak ortaya konulamamıştır. 2-4 Aralık 1999'da Roma'da tertiplenen, Doğu Afrika'da İslâm konusunda yeni kaynakların ele alındığı ilmi toplantıda sunulan tebliğler bunu açıkça göstermektedir (*Islam in East Africa: New Sources*, Roma 2001). Khamis S. Khamis'in "The Zanzibar National Archives" (s. 17-25), Abdüşşerîf'in (Abdull Sheriff) "The Records of the Wakf Commission as a Source of Social and Religious History of Zanzibar" (s. 27-45), Elio Lodolini'nin "Fonti per la storia dell'Africa Orientale sino al 1920 negli Archivi italiani" (s. 99-118), Frederico Cresti'nin "Bref aperçu des documents concernant les territoires de l'Afrique orientale concervés dans les archives de la Congrégation de Propaganda Fide (XVIIe-XIXe siècles)" isimli tebliğleriyle (s. 119-141) Manuel Lobato ve Eduardo Medeiros'un "Mouros, islamizados e bañeanes. Portuguese Historiography and Archival Sources on East African Muslim Communities. A Tentative Checklist" (s. 143-173) ve Mark Horton'un "The Islamic Conversion of the Swahili Coast, 750-1500: Some Archaeological and Historical Evidence" (s. 449-469) adlı bildirileri Doğu Afrika tarihi kaynakları hakkında genel bilgi vermektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

B. Davidson, *The African Past: Chronicles from Antiquity to Modern Times*, New York 1964; K. O. Dike, "The Importance of African Studies", *The Proceedings of the First International Congress of Africanists*, London 1964, s. 19-28; a.mf., "The Study of African History", a.e., s. 55-67; M. J. Herskovits, "The Development of Africanist Studies in Europe and Africa", a.e., s. 29-45; V. Monteil, *l'Islam noir: Une religion à la conquête de l'Afrique*, Paris 1980, s. 21-28; J. Ki-Zerbo, "Introduction générale", *Histoire générale de l'Afrique*, Paris 1984, I, 21-43; a.mf. – B. Hama, "Place de l'histoire dans la société africaine", a.e., I, 65-76; J. D. Fage, "L'évolution de l'historiographie de l'Afrique", a.e., I, 45-63; P. D. Curtin, "Tendances récentes des recherches historiques africaines et contribution à l'histoire en général", a.e., I, 77-95; H. Djait, "Les sources écrites antérieures au XVe siècle", a.e., I, 113-136; I. Hrbek, "Sources écrites à partir du XVe siècle", a.e., I, 137-166; *Les africains* (ed. Ch. A. Julien v.dğr.), Paris 1990, I-XII; Nebîle M. Hasan, *Fî târihi'l-İfrîkiyye'l-İslâmiyye*, İskenderiye 2007, s. 9-47; Ahmet Kavas, "Doğu Afrika Sahilinde Osmanlı Hakimiyeti: Kuzey Somali'de Zeyla İskeleyinin Konumu (1265-1334/1849-1916)", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 5, İstanbul 2001, s. 109-134; a.mf., "Türk Akademik Araştırmalarında Fakir Bir Alan: Osmanlı Afrikası", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, I/2, İstanbul 2003, s. 513-528; J. O. Hunwick, "Ta'rikh", *El²* (Fr.), X, 320-322; G. S. P. Freeman-Grenville, "Ta'rikh", a.e., X, 322-323.

AHMET KAVAS

Endülüs. Genel Tarihler. Endülüs'te tarih yazıcılığı Doğu İslâm dünyasındaki çalışmalarından etkilenerek III. (IX.) yüzyılda başlamış, bu etkilenme özellikle bölgeye gelen bazı Mısırlı muhaddisler vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Genel tarih alanında eser kaleme alan ilk Endülüslü tarihçi diye bilinen İbn Habîb es-Sülemî'nin (ö. 238/853) günümüze kısmen ulaşmış ve son bölümü muhtemelen öğrencileri tarafından eklenmiş olan *Kitâbü't-Târîh*'i dünya tarihi mahiyetinde en eski metinlerden biri olup üslûp ve metot bakımından Doğu İslâm tarih yazıcılığının özelliklerini taşır. Eserde dikkat çeken hususlardan biri Endülüs'e dair haberlerin menkıbevi, efsanevi, yarı efsanevi anlatımlarla iç içe bulunması ve esas itibarıyla Endülüs tarih yazımı geleceğinin oluşmasında önemli rol oynayan Leys b. Sa'd ve İbn Vehb gibi Mısırlı râvilerden nakledilmesidir. Buna rağmen eser Endülüs tarih yazıcılığının ortaya çıkış sürecinde önemli bir aşama sayılır.

Endülüs'te tarih yazıcılığı özellikle IV. (X.) yüzyılda ilk özgün eserlerini vermeye başlamıştır. Bunda Râzîler ailesi diye bilinen baba, oğul ve torunun önemli rolü vardır. İbn Müzeyn (Muhammed b. İsâ b. Müzeyn), baba Muhammed b. Mûsâ er-Râzî'nin telif ettiği *Kitâbü'r-Râyât* adlı eseri 471'de (1078) gördüğünü söyler ve ondan bazı nakillerde bulunur. Endülüs'e yerleşen Arap kabileleri hakkında yazılmış ilk eser olan bu kitap sonraki müelliflerin ana kaynağını meydana getirmiştir. Onun Endülüs tarih yazıcılığının kurucusu sayılan (*El²* [İng.], X, 283) oğlu Ahmed b. Muhammed er-Râzî, bu sıralarda Endülüs âlimlerinin rağbet etmediği tarih alanında yazdıklarıyla bir çığır açmıştır. Endülüs tarihçiliği için bir model teşkil eden Ahmed er-Râzî, *Aḥbâru mülûki'l-Endelüs* adını taşıyan eserinde olayları birbiriyle âhenkli şekilde ve bir bütün halinde tanzim etmek suretiyle Endülüs'te tarih yazımının kurallarını belirlemiştir. İbn Habîb'in *Kitâbü't-Târîh*'inde geçmişteki olayların yanı sıra gelecekle ilgili kehanetlere ve fiten haberlerine yer verilmesine karşılık Ahmed er-Râzî yalnız eski hadiseleri anlatmakla yetinmiştir. Ayrıca kendisinden öncekilere rastlanmayan biçimde tarihine İber yarımadasının coğrafyasına dair uzun bir mukaddime ile başlamıştır. Sonraki kitaplarda yer alan iktibaslar ve hulâsalarından anlaşıldığına göre ardından İspanya'nın Romalılar ve Vizigotlar dönemindeki tarihine değinmiş ve eserini tamamladığı zamana kadar gelen Endülüs tarihini yıllara göre ele almıştır. Onun oğlu İsâ er-Râzî'nin bu eseri babası-

nın bıraktığı yerden Endülüs Emevî Halifesi II. Hişâm dönemine kadar (976) getirdiği anlaşılmaktadır. İbn Hayyân ve Ahmed b. Muhammed el-Makkarî günümüze ulaşmayan bu eserden faydalanmıştır.

Râzîler ailesinden sonra Endülüs'te tarih yazıcılığı çalışmaları hız kazanmış ve yeni eserler kaleme alınmıştır. Bu hususta yöneticilerin desteği etkili olmuştur. Nitekim II. Hakem'in bazı tarihçileri savaşlardan muaf tuttuğu, bazılarını önemli görevlere tayin ettiği bilinmektedir. Halifenin himayesine mazhar olan tarihçiler arasında İbnü'l-Kütiyye, Muhammed b. Yûsuf el-Verrâk, İbn Ferec el-Ceyyânî ve Arîb b. Sa'd sayılabilir. Hâcib İbn Ebû Âmir el-Mansûr, hıristiyanlara karşı düzenlediği seferler esnasında tarihçileri de beraberinde götürmüştür. Endülüs toplumuna yeni katılan sakâlibe, III. Abdurrahman zamanında (912-961) kazandığı nüfuza paralel olarak kendi zümrelerini öne çıkaran ve savunan eserler kaleme almıştır. Bu dönemde Taberî'nin *Târîh*'ine zeyil yazıp aynı zamanda eseri ihtisar eden Arîb b. Sa'd çalışmasına kendi dönemine kadar Endülüs tarihini de eklemiştir. İbnü'l-Kütiyye bir bölümü günümüze ulaşan, Endülüs'ün fetih ve tarihi konusunda Belâzûrî'nin *Fütûḥu'l-büldân*'ından sonra en eski kaynak sayılan *Târîhu İftitâhi'l-Endelüs* adlı eserinde Endülüs'ün fetihden Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman'ın saltanatının sonuna kadar (912) gelen dönemini ele almıştır. İbnü'l-Kütiyye'nin bu çalışmasında daha çok kendi soyu olan Gotlar ve mevâlî ile ilgili olaylara ağırlık verdiği, Araplar'a karşı Got krallarını övdüğü görülmektedir. Târik b. Ziyâd'ın İspanya'ya geçişinden (92/711) başlayarak III. Abdurrahman devrinin sonuna kadar gelen bir başka umumi tarih müellifi meçhul *Aḥbâr Mecmû'a*'dır. Eserin dil ve üslûp farklılıkları sebebiyle birden fazla kişinin kaleminden çıktığını söylemek mümkündür. *Aḥbâr*, bilhassa Araplar'la ilgili haberler üzerinde durulması ve mitolojik öğelere itibar edilmemesiyle dikkat çekmektedir. İbn Ferec el-Ceyyânî, *Târîhu'l-müntezin (ve)l-kâ'imîn bi'l-Endelüs ve aḥbârim* adlı eserinde Endülüs'teki ayaklanmaları ele almıştır. Endülüs'te tarih yazıcılığı büyük ölçüde bu ülkenin tarihi üzerinde yoğunlaşmakla birlikte Muhammed b. Yûsuf el-Verrâk'ın *Târîhu İfrîkiyye*'si örneğinde görüldüğü gibi diğer bölgelerin tarihiyle ilgili eserler de kaleme alınmıştır.

V. (XI.) yüzyılda Endülüs Emevîleri'nin yıkılmasıyla tarihçiler daha özgür bir ortamda kavuşmuş, geçmişe yönelik daha eleş-

tirel bir tavır takınmış, böylece gerçeği tesbit edip ortaya çıkarmaya biraz daha yaklaşmış, bunun etkisiyle mülûkû't-tavâif döneminde (1031-1090) tarih çalışmaları hız kazanmıştır. XI. yüzyıl, telif edilen eserlerin çeşitliliği ve çokluğundan dolayı Endülüs tarih yazıcılığının en önemli çağı sayılır. Bu dönemde ortaya çıkan siyasî bölünme, toplumun temellerini sarsan krizler, İbn Hayyân ve İbn Hazm gibi aydınları olayların sebeplerini sorgulamak üzere harekete geçirmiş, bu arada Hasan b. Muhammed b. Müferric el-Meâfirî el-Kubbeşî bir Endülüs tarihi yazmıştır. *Una Crónica anónima de 'Abd al-Rahmân III al-Nâsir* adıyla neşredilen eserin (nşr. É. Lévi-Provençal – E. Garcia Gómez, Madrid-Granada 1950) bunun bir parçası olması muhtemeldir. Sâid el-Endelûsî'nin *Cevâmî'f u aḥbâri'l-ümem mine'l-ʿArab ve'l-ʿAcem* adlı eseri günümüze ulaşmamıştır. Onun bugün mevcut olan *Ṭabaḳâtü'l-ümem*'i özet halinde bir dünya tarihi olup bilhassa Endülüs'ün bilim ve düşünce tarihi için temel kaynaklardan sayılır. Kitapta milletler ilimde faal olup olmamasına göre ikiye ayrılarak incelenir. Hem kendi zamanının hem daha sonraki dönemlerin tarih yazıcılığında önemli etkileri görülen İbn Hayyân'ın, Endülüs'ün fetihten II. Hakem döneminin sonuna kadar (976) tarihini içine alan *el-Muktebes min enbâ'i ehli'l-Endelüs*'ünün bazı bölümleri zamanımıza intikal etmiştir. Yıllara göre düzenlenen eser, Endülüs'ün siyasî tarihi yanında ekonomik ve sosyokültürel durumuyla meşhur kişilerin biyografisine dair bilgiler içerir. İbn Hayyân'ın, eserleri günümüze ulaşmayan Ahmed b. Muhammed er-Râzî, İbnü'n-Nizâm, İshak b. Seleme el-Kaynî, Ferec b. Sellâm el-Bezzâz gibi tarihçilerin kitaplarından faydalanması ve bazı belgeleri kullanması eserinin değerini arttırmıştır. Onun 399-463 (1008-1071) yıllarına ait olayları ele aldığı altmış ciltlik *el-Metîn* adlı çalışması günümüze kadar gelmemiştir. Ancak başta İbn Bessâm eş-Şenterîni olmak üzere diğer Endülüslü müelliflerin yaptıkları nakiller sayesinde eserin mahiyeti hakkında geniş bilgi edinilebilmektedir. İbn Hayyân'ın, önceki müelliflerin yazdıklarından efsanevî ve menkıbevî mâlûmatı ayıklamak suretiyle meydana getirdiği bir derleme niteliğindeki *el-Muktebes*'ine karşılık içindeki mâlûmatın büyük bölümü arşiv malzemesinden ve müellifin şahsî müşahedelerinden oluşan *el-Metîn* müellifin tarihçiliğinin gerçek anlamda tezahür ettiği, dönemin siyasî, içtimâî ve fikrî yapısı ba-

kımından özgün bir eserdir. İbnü'd-Delâî, yaklaşık dörtte biri zamanımıza ulaşan *Terşî' u'l-aḥbâr* adlı eserinde VIII-IX. yüzyılları ve X. yüzyılın ilk dönemlerini ele almıştır. Eserde merkezî iktidara karşı gerçekleştirilen isyanların yanı sıra coğrafi bilgilere de geniş yer verilmiştir.

Endülüs'ün V. (XI.) yüzyılın sonunda Murâbitlar'ın ve ardından Muvahhidler'in hâkimiyetine geçmesi tarih yazımını da etkilemiş, giderek Mağribli tarihçiler öne çıkmış, Muvahhidler devrinde ve VIII. (XIV.) yüzyılda Endülüs tarihi Mağrib tarihi içinde yazılmış ve Lisânüddin İbnü'l-Hatîb'e kadar böyle devam etmiştir (*El² [İng.]*, X, 284). Dolayısıyla XIII ve XIV. yüzyıl Endülüs tarihi İbnü'l-Kerdebûs, İbn Sâhibüssalât, Abdülvâhid el-Merrâkûşî, İbnü'l-Kattân el-Mağribî, İbn İzâri ve İbn Ebû Zer' gibi Mağribli tarihçilerin eserlerinde geniş yer tutar. Endülüs'te XIV. yüzyılda Nasrîler döneminde yeniden canlanan tarih yazıcılığının en önemli iki temsilcisi Lisânüddin İbnü'l-Hatîb ile İbn Haldûn'dur. *A'mâlü'l-a'lâm* ve *Raḳmü'l-hulel fi nazmi'd-düvel* adlı eserleriyle tanınan İbnü'l-Hatîb politik kariyeri, üstlendiği görevler ve eserlerindeki edebî üslûpla döneminin en büyük tarihçisi kabul edilmiştir. Tarih felsefesinin temsilcisi olan İbn Haldûn'un yıldızı Tunus doğumlu olmasına rağmen Endülüs'te bir süre kaldığı Nasrî sarayında parlamıştır. Bunlara daha önce gelen İbn Saîd el-Mağribî de eklendiğinde VII. (XIII.) yüzyıldan Endülüs'te İslâm hâkimiyetinin sonuna kadar Endülüs tarih yazıcılığının en başarılı üç şahsiyeti ortaya çıkar. Endülüs'ün son asrında yazılmış umumi bir tarih bilinmemektedir ve bu boşluğu kısmen Kuzey Afrikalı tarihçiler doldürmüştür. Makkarî'nin *Nefḥu't-ṭîb*'i Endülüs tarih yazıcılığı ve edebiyatının bir antolojisi olarak değerlendirilebilir (*a.g.e.*, X, 285).

Özel Tarihler. III. (IX.) yüzyılın ortalarından itibaren Endülüs'ün çeşitli bölgelerinde merkezî idarenin kontrolünden çıkan, yarı veya tam bağımsız biçimde hüküm süren Benî Hafsûn, Benî Mervân, Benî Tüçibî ve Benî Tavîl gibi hânedanların tarihleri kaleme alınmıştır. İbn Hayyân, *Aḥbârü'd-devleti'l-ʿÂmiriyye* adıyla bir eseri yazmıştır. Mülûkû't-tavâif devrinde şehir hükümdarları saraylarını âlim ve ediplere açmış, kültür tarihinin ve özel tarihlerin yazımına katkı sağlamıştır. Mülûkû't-tavâif arasında Eftasî Emîri Muhammed el-Muzaffer ve Zirî Emîri Abdullah b. Bulukkîn gibi tarihle bizzat ilgilenenler vardır. Günümüze ulaşan hânedan tarihlerinden biri Abdullah b. Bulukkîn'e ait *et-Tibyân*'-

dır. Klasik bir hânedan tarihi olan eser aynı zamanda tahttan indirilmiş bir hükümdarın otobiyografisidir. İbn Abdûn el-Fihri, *el-Ḳaṣidetü'l-ʿAbdûniyye*'sinde Eftasîler'in yıkılışını anlatır. Ebû Bekir Yahyâ b. Muhammed İbnü's-Sayraffî'nin Murâbitlar hakkındaki tarihinin bir bölümü zamanımıza intikal etmiştir. İbnü's-Sayraffî ve Muvahhidler'in tarihi için temel kaynaklardan olan *el-Men bi'l-imâme* adlı eseriyle tanınan İbn Sâhibüssalât bu dönemin Endülüslü iki mümtaz tarihçisi olarak dikkat çeker. İbnü'l-Hatîb'in *el-Lemḥatü'l-bedriyye fi'd-devleti'n-Nasriyye* adlı eseri de hânedan tarihi geleneği için güzel bir örnek teşkil eder. Gırnata'nın düşüşünden elli yıl sonra tamamlanan, müellifi meçhul *Aḥbârü'l-ʿaşr fi inḳidâ'i Benî Naşr* şehrin yıkılışı ve müslümanların hıristiyanlaştırılması hakkında yegâne çağdaş kaynaktır.

Şehir Tarihleri. IV. (X.) yüzyılda Endülüs'te çok sayıda şehir tarihi yazılmıştır. İbn Abdülber el-Kurtubî'nin Kurtuba, Kâsım b. Sa'dân'ın Reyvû, Ebû İshak el-Bâcî'nin Bâce tarihleri bunların başında gelir. XIII ve XIV. yüzyıllarda A'lem el-Batalyevsî Batalyevs'in, İbn Asker Mâleka'nın, İbnü'l-Hâc Meriye'nin ve İbnü'ş-Şât İsbiliye'nin tarihine dair eserlerini kaleme almışlardır. Şehir tarihlerinden günümüze intikal eden en önemli örnek İbnü'l-Hatîb'in *el-İḥâta fi aḥbâri Gırnâta* adlı eseridir.

Tabakat, Terâcim ve Vefeyât Kitapları. Endülüs tarihinde terâcim ve tabakat eserleri oldukça fazladır. Uygulanması daha kolay olan alfabetik yöntem bir dereceye kadar biyografi yazıcılığını tarihten ayırmış ve Doğu İslâm dünyasında olduğu gibi Endülüs'te de yaygın biçimde kullanılmıştır. IV. (X.) yüzyılda Osman b. Rebîa'nın *Ṭabaḳâtü şu'arâ'i'l-Endelüs*, Seken b. İbrâhim'in *Ṭabaḳâtü'l-küttâb bi'l-Endelüs*, Muhammed b. Mûsâ el-Akuştin'in *Ṭabaḳâtü'l-küttâb*, Muhammed b. Hâris el-Huşenî'nin *Fuḳahâ'ü Ḳurṭuba* ve *Ḳudâtü Ḳurṭuba*, Muhammed b. Abdürraûf el-Ezdî el-Kurtubî'nin *Şu'arâ'ü'l-Endelüs*, İbn Cülcül'ün *Ṭabaḳâtü'l-eṭṭebbâ' ve'l-hükemâ'*, Ebû Bekir ez-Zübeydî'nin *Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, İbnü'l-Faradî'nin *Târîḥu 'ulemâ'i'l-Endelüs* adlı eserleri belli gruplara mensup kişilerin biyografisine dair ilk kitaplardır. İbnü'l-Faradî seleflerinin varlığına rağmen bu türün mücidi kabul edilebilir; onun eseri İbn Beşkûvâl'in *Kitâbü's-Şıla's*ının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. V. (XI.) yüzyıldan itibaren daha kapsamlı tabakat / terâcim kitapları yazılmıştır. Endülüslü meşhur şahsiyetlerin yanı sıra Doğu İslâm dün-

TARİH

yasından veya Kuzey Afrika'dan Endülüs'e gelen ünlü kişilere de yer verilen bu eserlere bir sonraki dönemde İbn Beşkuvâl, İbnü'l-Ebbâr ve İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî gibi müellifler tarafından zeyiller yazılmış, böylece eserlerin birbirini tamamlaması sağlanmıştır. Humeydî'nin Bağdat'ta çok yerli olmayan malzemeye dayanarak telif ettiği *Cezvetü'l-muktebis*'teki bilgileri Dabbî *Buğyetü'l-mültemis*'inde tashih ve tâdil etmiştir. İbn Saîd el-Mağribî, Abdullah b. İbrâhîm el-Hicârî'nin aslı günümüze ulaşmayan *el-Müşhib fi ğarâ'ibi'l-Mağrib* adlı, fetihten 530 (1135) yılına kadar gelen Endülüs ve Mağrib tarihine dair eserini 641 (1243) yılına kadar getirmiş, ayrıca buna Mısır'ı eklemiştir. On beş cilt hacmindeki eserin ilk altı cildi Endülüs'e aittir. Merkezlerin coğrafi durumu, kurucuları, idarecileri, âlim, kadı ve diğer meşhurlarının tanıtıldığı eser terâcim, coğrafya, tarih ve edebiyat tarihi yönünden önemli bir kaynaktır. İbn Saîd'in *Kitâbü'l-Müşriğ fi hule'l-Meşriğ* adlı biyografik eserinin ikinci kısmı zamanımıza intikal etmiştir. Endülüslü tarihçiler siyer kitapları da yazmıştır. İbn Abdülber en-Nemerî'nin *ed-Düer fi'htisâri'l-meğâzi ve's-siyer*'i Endülüs'te bu alandaki ilk çalışmalardan biridir. Endülüs'te yetişen diğer siyer müelliflerinden İbn Hazm *Cevâmî'u's-sîre*'de, Süheyfî *er-Ravzü'l-ünûf*'te, Kelâi *el-İktifâ' bi-sireti'l-Muştafâ*'da bu eserden önemli iktibaslarla bulunmuştur. İbn Abdülber, aynı zamanda sahâbe biyografisiyle ilgili günümüze ulaşan ilk eserlerden olan *el-İstî'âb fi ma'rifeti'l-aşhâb*'ı kaleme almıştır. Endülüs'te, Abdullah b. Ubeydulah el-Hukeym'in *Ensâbü'd-dâhilîn ile'l-Endelüs mine'l-'Arab ve ğayrihim* adlı, çok küçük bazı bölümleri günümüze ulaşan eseriyle İbn Abdülber en-Nemerî'nin *el-Kaşd ve'l-ümem fi't-târif bi-uşûli ensâbi'l-'Arab ve'l-'Acem*'i, İbn Hazm'ın *Cemheretü ensâbi'l-'Arab*'ı gibi ensâb kitapları da yazılmıştır. Terâcim kitapları yanında fehreseler de (el-fihrist / el-fehâris) önemlidir. Bu listeler, müellifin ders aldığı hocaları ve okuduğu kitapları göstermesi bakımından onun değerini arttıran birer belge hükmündedir. Bu tür belgeler Endülüs'te de rağbet görüyordu ve büyük hocaların zeki ve başarılı öğrencileri cezbediği kanaati yaygındı. Bu listeler tamamen bibliyografik nitelikte olup bunlarla biyografi kitaplarında rastlanmayan isimleri belirlemek mümkün olmaktadır. Nitekim İbn Hayr el-İşbilî'ye ait *Fehrese* sayesinde Kâtib Çelebi'nin zikretmediği pek çok eserin adı tesbit edilebilmektedir.

Coğrafya Kitapları ve Seyahatnâmeler. Ebû Ubeyd el-Bekrî, bir tarih ve coğrafya ansiklopedisi olan *Mu'cemü me'sta'cem* ve bir dünya coğrafyası (kozmozografi) kitabı niteliğindeki *el-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı eserleriyle tarih ilmine ve tarih yazıcılığına önemli katkılarda bulunmuştur. Endülüs'te yetişen bir coğrafyacı da Ortaçağ'da İslâm dünyasında yazılmış, yerkürenin genel ve sistematik coğrafyasına dair en kapsamlı çalışmalardan olan *Nüzhetü'l-müştâk fi'htirâkı'l-âfâk*'ın yazarı Şerîf el-İdrîsî'dir. Seyahatnâme (rihle) türünde eser veren müellifler arasında kendi alanında çok önemli bir yere sahip olan İbn Cübeyr ile *Tâcü'l-mefrik*'ın yazarı Hâlid b. İsâ el-Belevî de sayılabilir.

Edebî Eserler. İbn Abdürabbih'in bir genel kültür ansiklopedisi ve bir antoloji niteliğindeki *el-İkdü'l-ferîd*'inde İslâm tarihiyle ilgili olarak değişik yerlerde verilen bilgiler geniş bir yekûn tutar. Eser ilk dönem İslâm tarihinin siyasî, içtimâî, iktisadî ve kültürel kaynaklarından biridir. Tarih yanında edebiyat ve kültür tarihi alanında da temayüz eden Feth b. Hâkân el-Kaysî, kendi döneminde Endülüs'te mevcut edebî birikimi ortaya koymak için yazdığı *Qalâ'idü'l-İkyân fi (ve) me'hâsini'l-a'yân*'ında hem edebî hem tarihî bilgiler verir. İbn Bessâm eş-Şenterî'nin *ez-Zahîre*'si edebiyat ve tarih açısından önemli bir kaynaktır. İbn Saîd el-Mağribî'nin *el-Kıdhü'l-mu'allâ fi't-târîhi'l-mu'hallâ* adlı eseri bir kültür ve edebiyat tarihi özelliği taşır. Ebül-Velîd İsmâil b. Muhammed eş-Şekündî'nin Endülüs'ün üstünlüklerini anlattığı eserleri de bilim ve kültür tarihi açısından değerlidir.

Endülüslü tarihçilerin çoğu, Doğu İslâm dünyası tarihçileri gibi önceki kaynaklarda buldukları rivayetleri aralarında çelişki ya da tutarsızlık bulursa bile olduğu gibi nakletmiş, âdetâ doğruyu bulma işini okuyucuya bırakmıştır. Bununla birlikte İbn Hayyân ve İbn Haldûn gibi aktardığı olayların gerçeğini ortaya koyma çabası içerisinde olanlar da vardır. Düzen, anlatım canlılığı ve üslup güzelliği bakımından İbnü'l-Kütüyye'deki bazı bölümler, İbn Hazm'ın ve Şekündî'nin Endülüs'ün faziletlerine dair risâleleri, İbnü'l-Hatîb'in *el-Lemhatü'l-bedriyye*'si tarih düşüncesine en fazla yaklaşan eserlerdir. Bu arada tarihçiler müslümanlarla ilgili haberlere odaklanmış, dolayısıyla gayri müslümlere dair konulara çok az yer vermiştir. Hıristiyan krallıklarla ilgili haberleri aktarırken genelde abartılı bir üslup kullansalar da bazan onların üs-

tün yanlarını kaydetmekten çekinmemişlerdir. Meselâ en azılı düşmanları olmasına rağmen VI. Alfonso'yu takdir etmişler, Kastilya Kontu Sancho'nun meziyetlerini ya da müslümanların İkâb savaşında uğradığı büyük hezimetini dile getirmişlerdir. Bu özellikleri dolayısıyla Endülüslü müslüman tarihçilerin F. Pons Boigues'in de belirttiği gibi çağdaşları olan hıristiyan tarihçilerden üstün olduğu şüphesizdir.

BİBLİYOGRAFYA :

R. Dozy, *Recherches sur l'histoire et la littérature des arabes d'Espagne*, Leiden 1881, I-II; R. Menendez Pidal, *Historia y epopeya*, Madrid 1929; C. Sánchez-Albornoz, *El Ajbâr maymû'a, cuestiones historiográficas que suscita*, Buenos Aires 1944; a.m.f., "Some Remarks on Fath al-Andalus", *The Formation of al-Andalus* (ed. M. Fierro - J. Samsó), Hampshire 1998, s. 151-172; A. G. Palencia, *Târîhu'l-fikri'l-Endelüsî* (trc. Hüseyin Münis), Kahire 1955, s. 191 vd.; Ch. Pellat, "The Origin and Development of Historiography in Muslim Spain", *Historians of the Middle East* (ed. B. Lewis - P. M. Holt), London 1962, s. 118-125; F. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968; F. Pons Boigues, *Los historiadores y geografos arabigo-españoles*, Amsterdam 1972; Hüseyin Münis, *Târîhu'l-coğrafiyye ve'l-coğrafiyyün fi'l-Endelüs*, Kahire 1986, s. 56 vd.; E. Lévi-Provençal, *España Musulmana* (ed. R. Menendez Pidal), Madrid 1987, IV, 321-323; Abdülvahid Zennûn Tâhâ, *Dirâsât fi't-târîhi'l-Endelüsî*, Musul 1987, s. 91-112; a.m.f., *Neş'e-tü tedvini'l-târîhi'l-'Arabî fi'l-Endelüs*, Bağdad 1988; Abdullah el-Murâbit et-Terjî, "Amelü terâcimi'r-ricâl fi'l-Endelüs", *es-Sicillü'l-'ilmi li-nedveti'l-Endelüs* (nşr. Abdullah b. Ali ez-Zeydân v.dğr.), Riyad 1417/ 1996, I, 301-327; Mustafa İbrâhîm Hüseyin, "Meşâdiru Lisâniddin b. el-Hatîb fi kitâbilî el-İhâta fi ahbârî Ğimâta", a.e., I, 331-377; Mahmud Ali Mekki, "Egypt and the Origins of Arabic Spanish Historiography", *The Formation of al-Andalus* (ed. M. Fierro - J. Samsó), Hampshire 1998, s. 173-233; Abdülfettâh Fethî Abdülfettâh, *et-Târîh ve'l-mü'errihün fi Mısır ve'l-Endelüs fi'l-kurûni'r-râbi'l-'il-hicri/el-'âşiri'l-milâdi*, Beyrut 1424/2004, I, 333-339; II, 394-562, 653-674; S. M. Imamuddin, "Sources of Muslim History of Spain", *JPHS*, I/4 (1953), s. 357-370; J. V. Bermejo, "Una fuente importante de la historia de al-Andalus: la Historia de Ibn 'Askar", *al-Andalus*, XXXI, Madrid 1966, s. 237-265; Manuel SáaMartínez, "Râzi, fuente de al-'Udrî para la España preislámica", *Cuadernos de historia del Islam*, III/7, Granada 1971, s. 17-48; P. Chalmers Gendron, "Historiographia Medieval hispana: Arabica", *al-Andalus*, XXXVII (1972), s. 353-404; Manuela Marin, "Ta'rikh", *EP* (İng.), X, 283-285.

MEHMET ÖZDEMİR

İran. İslâm dünyasında fetihleri takip eden ilk üç asır boyunca ilmî ve edebî eserler Arapça kaleme alınmıştır. Bu gelenek İran coğrafyasında IV. (X.) yüzyılın ortalarından itibaren değişmeye başladı. Bu değişim bir yandan İran coğrafyasında mahallî hânedanların ortaya çıkışı, diğer yan-